

חזי כהן

לדמותו של משה רבנו

על אחריות לאומית ישראלית

ורגישות מוסרית כלל-אנושית

הקדמה

המקרא ממעט בסיפורים על מנהיגים טרם בחירתם, משום שחשיבותו של שליח ה' מתחילה עם פעילותו. אצל משה רבנו, אבי הנביאים, התמונה שונה. התורה מלווה אותו החל מלידתו, ומתמקדת בשלושה אירועים בהם משה פועל ומתערב:¹ איש מצרי מכה עברי (יא-יב); שני עברים ניצים (יג-יד); ורועים מדיינים המגרשים את בנות רעואל (טז-יז). ההתערבות הראשונה הביאה אותו לסכנת מוות והוא נאלץ לברוח למדין שם מצא בית, עד להתגלות ה' בסנה שבה נשלח להושיע את ישראל ממצרים.

עצם ההתמקדות בסיפורים על משה לפני התגלות ה' אליו מלמדת שלתקופה זו הייתה חשיבות עצומה להבנת פועלו. קאסוטו לימדנו כי "שלושת המעשים המסופרים בפרשה זו משמשים מעין הקדמה לשליחותו של משה לתשועת ישראל; מוכיחים הם שבתכונותיו ובאומץ לבו הוא היה מוכשר וראוי לשליחות זו, ולא לחינם באות בסיפור המעשה השלישי דווקא לשונות של ישועה והצלה".² לדבריו, הסיפור נועד לנמק את הבחירה דווקא במשה להיות שליחו המושיע את עמו. הסיפור המשולש מלמד כי התורה ביקשה להדגיש את קווי האופי של משה כלוחם צדק וכמגן החלשים. עם זאת, יש לברר מה מוסיפה כל סצנה לעיצוב דמותו? בלשון אחרת: מדוע פירטה התורה את שלושת האירועים? נדמה כי שאלות אלו תלויות בשאלת המניע של משה לפעולה. האם

1 כל המקורות הם בשמות ב', אלא אם נציין אחרת.

2 מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, ירושלים תשי"ב, עמ' 15.

זהו מניע לאומי או רגישות מוסרית לכל סבל שהוא?

במאמר זה נבקש להעמיד זו כנגד זו שתי גישות. הראשונה סבורה שהמניע למעשיו של משה הוא לאומי בלבד. לפי גישה זו משה היה בעל תחושה לאומית עמוקה ועל כן יצא לסייע לאחיו. משיצא מן הארמון נתגלגלו הדברים והוא סייע בכל פעם שנתקל בפשע. לעומתה, העמדה השנייה סבורה שהמניע לפעילותו של משה היה רגישות מוסרית ושנאת עוול באשר הוא. משה סלד מפגיעה באחיו העבריים והתנגד נחרצות גם לעוול שנעשה על ידי גויים כלפי גויים. אנו סוברים שגישה זו הולמת יותר את פשוטי המקראות ואת מכלול הפרטים בסיפור. לדעתנו, סיפורו של משה מציב קריאה מוסרית לכל עובד ה' לפעול כנגד כל עוולה אם היא נעשית כנגד יהודי מאחיו כמו גם כנגד כל אדם שהוא.

גישה ראשונה: מניע לאומי

לפי גישה זו המניע היחיד היה לאומי, כלומר משה פעל במטרה להגן על בני ישראל הנאנקים תחת שיעבוד מצרים. פרשן בולט האחוז בעמדה זו היה ר' עובדיה ספורנו. לדעתו, משה היה בעל תודעה לאומית עמוקה, וכל תגובותיו נגזרות מהיבט זה. הוא יצא לראות את אחיו הסובלים ואף ביקש לסייע להם ככל יכולתו: "וַיֵּצֵא אֶת יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם – נִתַּן לָבוֹ לְרֵאשִׁית עֲבוֹנֵי אַחִיו" (יא). המילה 'אחיו' מלמדת על קשר רגשי ועל תחושת הערבות שהביאה אותו לצאת מן הארמון.

לדבריו, במקרה הראשון הרג משה את המצרי שהיכה את העברי, כפעולת נקם על השעבוד המצרי הקשה והאלימים: "ומצד האחוה התעורר להנקם" (יא). בסצנה השנייה פעל משה למנוע מריבה בין שניים מאחיו, ועל כן הסתפק בתוכחה: "מפני היות כל אחד מהם אחיו לא התעורר להנקם, אבל הוכיח במישור" (יג). הקריטריון הקובע את עוצמת התגובה הוא לאומי, ומכיוון שהרשע היה עברי – הרי שמשה הסתפק בתוכחה. לדברי ספורנו, בסצנה השלישית הסתפק משה בתגובה רפה, שכן הן הפוגעים והן הקורבנות היו גויים: "בהיות שני בעלי הריב נכרים לא התעורר להנקם, גם לא הקפיד לישר ארחותם בתוכחות מוסר, רק קם להושיע את העשוקים מיד עושקיהם" (יז).

על פי ספורנו, המפתח לתגובותיו של משה הוא לאומי, ותגובתו נגזרת בכל פעם מזיקתו אל הפוגעים ואל הקורבנות. המונח 'נקמה', החוזר בפירושו בכל אחת מן הסצנות, ומשמש הסבר לעוצמת תגובתו של משה. את המצרי הרג משה כנקמה על השעבוד המצרי הקשה שבא לידי ביטוי בהכאת אחיו העברי,

ואילו את הרשע שהיה מבני עמו בחר להוכיח במילים. לעומת שני מקרים אלה, אצל בנות רעואל כהן מדין משה פועל באופן מינורי, "רק קם להושיע את העשוקים מיד עושקיהם". לדעתו, אין כאן עניין לנקמה, שכן אין לנפגעות זיקה לאומית למשה. למשה אין תפקיד חינוכי כלפי הרועים ואין מקום ללמדם מוסר, שכן אין הם בני עמו וצאן מרעיתו, ועל כן הסתפק בגירושם. עמדת הספורנו הולמת את החזרה הכפולה על המילה 'אחיו' בתיאור היציאה מהארמון ובהריגת המצרי: "וַיֵּצֵא אֶל אָחִיו וַיֵּרָא בְּסִבְלָתָם וַיֵּרָא אִישׁ מִצְרֵי מִפֶּה אִישׁ עֲבָרֵי מֵאָחִיו" (יא). ההיגד השני "עברי מאחיו" מיותר לכאורה, שכן אנו הקוראים מודעים לכך, אך הוא נדרש בכל זאת משום שהוא מבטא את נקודת המבט של משה ומסביר את המניע להתערבותו, הזיקה הרגשית של משה לעם ישראל.³

בנוסף, יש לתת את הדעת לשימוש בפועל 'ראה' בצירוף אות היחס ב"ת: "וַיֵּרָא בְּ", במקום הצירוף השכיח 'ראה את'. על פי החוקרים, הצירוף 'לראות ב' פירושו ראייה אמוציונאלית, כלומר ראייה מתוך קרבה והזדהות, בעוד שהצירוף 'ראה את' מבטא ראייה אובייקטיבית.⁴ לפי פירוש זה, משה יצא במודע ומתוך הזדהות לבקש את אחיו הכורעים תחת סבלות מצרים.

עם זאת, עמדת ספורנו, הטוענת שהמניע היחידי הוא לאומי, נתקלת בקושי גדול סביב התמונה השלישית, שבה הנפגעות אינן מבנות ישראל, ועל אף היותן נוכריות יצא משה להגנתן. ספורנו פטר זאת בהתייחסות לאופן פעולתו של משה, אותו הגדיר כהתערבות רפה, ותלה אותה במוצאן הזר. אולם עצם התערבותו מלמדת שהוא מבקש למנוע כל עוול, גם אם הוא נעשה לגויים. פירוט הסצנה מלמד שהתורה ראתה בכך עניין חשוב לעיצוב דמותו בשלמותה. יתרה מכך, בניגוד לדברי ספורנו, שראה בכך פעולה רפה ומצומצמת, הרי שדווקא במקרה זה פועל משה לא רק למניעת העוול אלא גם משקה את צאנן – פעולה המבטאת אכפתיות וסיוע מלא לנפגעים.

גישה שניה: מניע כפול – לאומי והומני

הקשיים שהעלינו בפרשנותו של ספורנו מזמינים פרשנות שונה לקטע כולו,

3 ראו קאסוטו (לעיל הערה 2), עמ' 12.

4 ראו: מ"צ קדרי, 'מה בין "ראה ב" ל"ראה את" בלשון מקרא? (בירור לדרך ביטוי האמפטיה)', מחקרים בלשון ה-1 (תשנ"ב), עמ' 67-78. על פי זה, כאשר דינה יצאה "לראות בַּבְּנוֹת הָאֶרֶץ" (בראשית ל"ד, א), היא הלכה למצוא חברות מבנות שכם.

לפיה למשה מניע כפול: למשה תחושת אחריות לאומית ובמקביל רגישות לכל אדם הסובל באשר הוא. פרשנות שכזו, ההולמת לדעתי את פשט המקראות, מצאתי בדרשה לפרשת שמות שנשא הרב משה כלפון הכהן (רמ"ך), ראש רבני ג'רבה שבתוניסיה (1874–1950),⁵ ובה התייחס לסיפור זה.⁶ הרמ"ך נימק את מעשיו של משה בשני מישורים: לאומי והומני. אנו נלך בעקבותיו, תוך עיון מדוקדק בפסוקים ופיתוח גישה זו.

1. מצרי מכה עברי (יא–יב)

וַיְהִי בַיָּמִים הָהֵם וַיִּגְדַּל מֹשֶׁה וַיֵּצֵא אֶל אָחִיו וַיֵּרָא בְּסַבְלָתָם וַיֵּרָא אִישׁ מִצְרִי מִכָּה אִישׁ עֵבְרִי מֵאָחִיו. וַיִּפֶן לֵה נֹכַח וַיֵּרָא כִּי אֵין אִישׁ וַיִּךְ אֶת הַמִּצְרִי וַיִּטְמְנֶהוּ בַחֹל.

משה יצא מן הארמון לראות את אחיו בסבלותם, ומכאן שהיה מודע למוצאו העברי וגילה הזדהות עם אחיו בסבלם. כשיצא מהארמון ראה איש מצרי מכה איש עברי. הוא לא היה יכול לסבול את הפגיעה באחד מאחיו ועל כן הרג את המצרי.

הפועל 'מכה' סובל מנעד רחב מאוד של פרשנויות, ממכת רצח ('מכה איש וַיָּמַת מוֹת יוֹמָת' – שמות כ"א יב) ועד לסטירה ('וַיִּכֶּה אֶת מִיכָהוּ עַל הַלְחָי' – מלכים א כ"ב, כד). רמ"ך מסביר שבסיפורנו מדובר ב'מכות רצח':

ומציל היה בכל מה שאפשר לו להציל את העברי הראשון מיד המצרי בראותו כי היה מכה אותו מכות מות ודן אותו כרודף להרוג כי לא היה אפשרי לו להצילו באופן אחר.

לפי הסבר זה, לא הייתה למשה ברירה אלא להרוג את המצרי העומד לרצוח את

5 הרב משה כלפון הכהן (1874–1950), מחכמי תוניסיה, היה דיין ורבה הראשי של ג'רבה. רבי כלפון היה ציוני נלהב. לאחר ועידת סן רמו ואשרור הצהרת בלפור בידי חבר הלאומים קבע שמדובר בניצוצות הגאולה. הרמ"ך היה בעל תפיסה הומנית ואוניברסאלית, וניסח מספר רעיונות הנוגעים לשלום העולם. בחיבוריו תמך בהקמת חבר הלאומים ובית דין בינלאומי שמקום מושבו בירושלים. הרמ"ך חיבר ספרים רבים בכל ענפי היהדות.

6 הדרשה בה עסק בסיפורנו נמצאת בספרו דרכי משה א, פרשת שמות; פורסמה גם בספר מסורת בעידן המודרני (בסדרת 'עם הספר'), בעריכת הרב יצחק שוראקי, תל אביב תשס"ט, עמ' 115–117. לעיון משלים בתפיסתו של רמ"ך ראו מאמרי "על גאולת ישראל והאומות: עיון במשנת הרב משה כלפון הכהן", מעשה חושב א (תשע"ו), עמ' 239–246.

העברי. כלומר, עצם התערבותו למען אחיו העברי נובעת ממניע לאומי, אולם אופן תגובתו נגזרת מעוצמת האלימות שהפגין הפוגע. לפי פירוש זה, הפועל 'מכה' המופיע בסצנה פעמיים מתפרש באותו המובן: המצרי עמד להרוג את העברי "וַיֵּרָא אִישׁ מִצְרִי מִכָּה אִישׁ עִבְרִי מֵאֶחָיו" ולכן משה הרגו "וַיֵּךְ אֶת הַמִּצְרִי". הריגת המצרי ערוכה על פי העיקרון מידה כנגד מידה, והיא בבחינת תגובה ראויה למעשה העוולה של המצרי.⁷

2. שני עברים ניצים (יג-יד)

וַיֵּצֵא בַיּוֹם הַשֵּׁנִי וְהִנֵּה שְׁנֵי אֲנָשִׁים עִבְרִים נִצִּים וַיֹּאמֶר לְרֹשֶׁע לָמָּה תִּכֶּה רֵעֶךָ.

רמ"ך מבחין בין אירוע זה לקודמו. במקרה זה השניים רבים האחד עם השני; האלימות קשה אך אינה מסכנת חיים. כעת יש לפרש את דברי משה, "לָמָּה תִּכֶּה רֵעֶךָ", כמכות נמרצות. לדברי רמ"ך, הרשע הרביץ לחברו, ומשה הגיב באופן מידתי והסתפק בגערה שתפקידה להפסיק את הקטטה:

וכן אחרי כן הוכיח את העברי המכה לאמר למה תכה רעך בראותו כי אין מכותיו מכות מות רק מכות אגרופיות, ואינו בסוג רודף – ולכן הוכיחו על פניו.

על דבריו נוסף, כי ייתכן שזו הסיבה שהתורה נקטה בתיאור האירוע בלשון שונה: "וְהִנֵּה שְׁנֵי אֲנָשִׁים עִבְרִים נִצִּים" (יג), על מנת להדגיש שמדובר בקטטה, אך לא יותר מכך. הפועל נצ"ה מופיע ארבע פעמים במקרא⁸ ובכולן הוא מתאר ריב וקטטה. מתוכן, הצורה "נִצְרָ" מופיעה שלוש פעמים וכולן בהקשר משפטי. לדברי ויסמן,⁹ צורה זו מתארת תמיד ראשיתו של ריב, אך לא את תוצאותיו היכולות להיות מוגזרות – מהכאה או קללה ועד רצח. לדעתנו, השימוש בשורש נצ"ה כאן מלמד על מריבת ידיים, והוא נועד לשלול פרשנות שהעברי הרשע עומד להרוג את חברו. בכך מספקת התורה הסבר לתגובתו של משה שהסתפק

7 גם קאסוטו (לעיל הערה 2) ראה בכך מידה כנגד מידה, אף שלשיטתו הפועל 'מכה' מופיע בפסוק במשמעויות שונות. לדבריו, המצרי היכה – כלומר הלכה – את העברי, "ומן הדין שאף הוא יהיה מוכה" (עמ' 12). דווקא על רקע פירושו ניתן לחדד את עמדתו של ר' כלפון, בה אנו תומכים, אשר לשיטתו הענישה הולמת את החטא באופן מלא ומדויק: המצרי היכה במכות המביאות לרצח, ועל כן ראוי היה להיהרג.

8 שמות ב', יג; שמות כ"א, כב; ויקרא כ"ד, י; שמ"ב י"ד, ו.

9 ז' ויסמן, עם ומלך במשפט המקראי, תל אביב תשנ"א, עמ' 44-54.

הפעם בתוכחה.

3. הרועים המדיינים מגרשים את בנות רעואל (טז–יז)

וּלְכַהֵן מִדִּין שִׁבְעַת בָּנוֹת וַתְּבֹאנָה וַתְּדַלְּנָה וַתְּמַלְּאנָה אֶת הַרְהָטִים לְהִשְׁקוֹת צֹאן אֲבֵיהֶן. וַיְבֹאוּ הָרָעִים וַיְגַרְשׁוּם וַיִּקְּם מֹשֶׁה וַיִּשְׁעַן וַיִּשְׁק אֶת צֹאנָם.

הסצנה השלישית משתלבת יפה בשיטתו של רמ"ך (וכאמור, קשה מאוד לפירוש ספורנו). לדבריו, משה שונא עוול באשר הוא, ועל כן אינו יכול לשתוק גם למראה הרועים המדיינים הפוגעים בבנות רעואל כהן מדין. העובדה שהפוגעים והקורבנות הם גויים אינה גורמת למשה לשתוק:

וכן אחרי כן בראותו שבע בנות כהן מדין עשוקים מיד הרועים שם נפשו בכפו להצילם ולהושיעם, ולגמול עוד עמהם טובה להשקות את צאנם, עם כי אינם מבית ישראל.

על דבריו נוסף, ששנאת משה לכל עוול ניכרת בכך שהעז לצאת כנגד הרועים אף על פי שהיה בעמדה נחותה מהם. בעוד שבשני המקרים הראשונים משה היה בן למשפחת המלוכה, הפועל מול פשוטי העם, במדין הוא גר הנאבק באנשי המקום. אף על פי שבדרך כלל הגר הוא הזקוק להגנה בעצמו, משה לא יכול היה להבליג על מעשי הרועים. למרות שהיה רדוף ובמצוקה, ויכול היה להימנע מכל התערבות – לא היה מסוגל לראות עוול ולשתוק. יתרה מכך, יש לזכור כי התערבותו הקודמות הן שאילצו אותו לברוח ממצרים והפכו אותו לגר בארץ נכריה. למרות שאירועים אלה המיטו עליו אסון, המשיך משה ללחום בכל פשע שנגלה לעיניו גם בארץ החדשה.

כפי הנראה, מעשה הרועים חזר על עצמו בעבר, עד שרעואל הופתע משובן המהיר באותו היום: "וַיֹּאמֶר מְדוּעַ מְהֵרָתָן בָּא הַיּוֹם" (יח). לפיכך, משה גדע במעשיו עוול מתמשך, שאף אחד מבני המקום לא הצליח – ולא ברור אם ניסה – למנעו.¹⁰

נראה, שמידה זו של שנאת הרע מבעבעת בקרבו ואין הוא יכול להבליג.

10 את העובדה שמדובר בבנותיו של כהן מדין, אפשר להבין בשתי דרכים. מחד, ייתכן שמעמדו לא היה חשוב כל כך, ומאידך, אפשר שהרועים היו עזי פנים גם כנגד הכהן, ולא היה איש שפצה פה כנגדם. האפשרות השנייה מעצימה את התעוזה שבהתערבותו של משה למען בנות רעואל.

יתרה מכך, משה אף משקה את צאנן (וקשה הדבר לפירוש הספורנו). אין הוא מסתפק במניעת ההצקה (בבחינת הסרת הרע) אלא מיטיב עם בנות רעואל ומסייע באופן חיובי לרווחתן (בבחינת עשית הטוב).

סוף דבר

התורה מתארת את מעשיו של משה טרם מינה אותו הקב"ה לשליחו, ללמדנו מדוע נבחר דווקא הוא למשימה חשובה זו. מדרך פעולתו של משה בשלושת הסיפורים הללו ניתן ללמוד כמה דברים על דמותו:

ראשית, משה נאמן לעמו. הוא מודע לזהותו העברית ויוצא מן הארמון המוגן לראות את אחיו בשעבודם. משראה שאין איש המסייע לאחיו, הרג את המצרי שהיכה בו. בכך הכריע שזהותו העברית גוברת על היותו בן חסות בארמון המלוכה המצרי.

שנית, משה שונא כל צורה של עוול, גם אם הפגיעה היא באחד מאחיו העבריים וגם אם העוול נעשה על ידי גויים לגויים. אמנם סבלם של אחיו הוא הטריגר ליציאה, אך הוא אינו שותק לכל עוולה שהיא. החזרה המשולשת,¹¹ והעובדה שהזהות הלאומית של הדמויות שונה בכל אחת מן הסצנות, נועדה להראות שיש כאן דפוס פעולה, ולהציג דמות שלמה ועקבית הנאבקת שוב ושוב בכל מעשה פשע.

שלישית, משה מגיב באופן מידתי. כשעומד לפניו רוצח הוא מונע זאת בהריגתו, כשהוא רואה רשע המרביץ לרעהו הוא מסתפק בגערה, וכשרועים מגרשים את בנות רעואל מן השוקת, הוא מגרש את הרועים ומשקה את צאן הרועות.

נדמה כי התורה מבקשת לומר כי משה היה ציר נאמן משום ששנא עוול ודאג לאחיו הסובלים עוד לפני שליחותו. אמנם התערבותו בכל אחד מן המקרים סייעה רק לאדם בודד, אך העמדה שנקט חשפה את עמדתו הלאומית והמוסרית, ואת התאמתו לשליחות הגדולה של הושעת עם ישראל כולו, הנמק תחת שעבוד מצרים.

נדמה כי התורה מלמדת שהבסיס הוא דאגה של אדם לבני עמו, אולם עמדה מוסרית לפיה אדם דואג רק לאחיו אינה שלמה. על האדם השלם לפעול

11 קאסוטו (לעיל הערה 2) ראה בחזרה המשולשת מעין קביעה נחרצת של התורה שכך הם פני הדברים, שמשה היה רודף צדק.

למען בני עמו אך גם לטובת הזר.¹² יש לאדם מחויבות עמוקה למעגל הקרוב אליו, אך במקביל עליו לפעול להצלת כל אדם סובל.

¹² המדרש מספר שמשו זכה להתגלות כשהלך בעקבות גדי שנטש את העדר, והתברר שברח כי היה צמא (שמות רבה ב, ב). ייתכן שהמדרש, שהיה ער לרגישותו המוסרית של משה לבני אדם, הוסיף שהיה רגיש גם כלפי בעלי חיים. כך מגביה המדרש עוף ומחנך אותנו לגלות רגישות עמוקה ורחבה יותר, לא רק כלפי כל אדם, אלא כלפי כל יצור חי.